

БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВО

УДК 025. 7/.9:09:001.4(477)

Ю.І. Горбань

**ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРЕДМЕТНОЇ СФЕРИ ПРОЦЕСУ
ЗБЕРІГАННЯ КНИЖКОВИХ ПАМ'ЯТОК У БІБЛІОТЕКАХ УКРАЇНИ**

У статті висвітлений термінологічний аналіз предметної сфери зберігання книжкових пам'яток у бібліотеках України, зокрема з'ясована сутність таких понять, як: книжкова пам'ятка, пам'ятка, рідкісна та цінна книга, колекція, збереженість, зберігання фонду, захист інформації, консервація, стабілізація, реставрація та людський фактор.

Ключові слова: пам'ятка, книжкова пам'ятка, рідкісна та цінна книга, збереження фонду, збереженість, захист інформації, консервація, стабілізація, реставрація, людський фактор.

Ю.И. Горбань

**ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРЕДМЕТНОЙ СФЕРЫ ПРОЦЕССА
ХРАНЕНИЯ КНИЖНЫХ ПАМ'ЯТОК В БИБЛИОТЕКАХ УКРАИНЫ**

В статье описан терминологический анализ предметной сферы хранения книжных памятков в библиотеках Украины, в частности выяснена суть таких понятий, как: книжная памятка, памятка, редкая и ценная книга, коллекция, сохранность, сохранение фонда, защита информации, консервація, стабилизация, реставрация и человеческий фактор.

Ключевые слова: памятка, книжная памятка, редкая и ценная книга, сохранение фонда, сохранность, защита информации, консервація, стабилизация, реставрация, человеческий фактор.

Y. Gorban

**THE TERMINOLOGICAL ANALYSIS OF A SUBJECT
OF STORAGE OF BOOK MONUMENTS IN THE LIBRARIES OF UKRAINE**

This article presents a terminological analysis of the subject areas storage of book monuments in the libraries of Ukraine, in particular, it is clarified the nature of concepts such as the portrait monument, a monument, a rare and valuable book collection, retention, storage foundation, data protection, conservation, stabilization, restoration, and human factors.

Keywords: monument, landmark book, rare book storage, Foundation, preservation, protection, information, preservation, stabilization, restoration, human factor.

В умовах динамічного розвитку інформаційного суспільства у глобальному масштабі дедалі актуалізується потреба збереження культурної спадщини людства, фіксованої в друкованих у рукописних матеріалах, мікро- і відеофільмах тощо. Інформація, яка містить історичну еволюцію людського суспільства, зберігається в бібліотеках та архівах світу.

Більшість наук, причетних до теми зберігання книжкових пам'яток, вводять до наукового та професійного обігу значну кількість нових понять і термінів, багато з яких ще не закріплені національними стандартами, трактуються фахівцями неоднозначно.

Навколо базового поняття зберігання книжкової пам'ятки формується сукупність

книжкових понять, які мають методологічне значення для аналізу – це збереженість, захист даних, захист інформації, забезпечення збереження фондів, консервація, стабілізація, реставрація, людський фактор тощо.

Існує багато визначень поняття *книжкова пам'ятка*. Наприклад, «Сучасний тлумачний словник української мови» наводить кілька значень терміна *пам'ятка*: 1) предмет, що є нагадуванням про кого-, що-небудь; те, що лишилося як наслідок чого-небудь; у переносному значенні – те, що є наочним свідченням чого-небудь; 2) предмет матеріальної культури минулого, наприклад: пам'ятка архітектури; твір стародавньої писемності; твір стародавнього музичного мистецтва. Історична пам'ятка – залишок минулого, що є об'єктом вивчення історичних наук; 3) невелика книжка або аркуш із короткими настановами, правилами на якийсь певний випадок зі стислими відомостями про кого-небудь, що-небудь, наприклад: пам'ятка туриста [10, 627].

Г. Ковальчук стверджує, що книжкова пам'ятка – рідкісні та цінні книги, вивчення яких сприяє поверненню історичної пам'яті, ліквідації білих плям в історії нашої країни. Правовий статус такої книги і суть книги-пам'ятника – в її історичній значимості. Книжковою пам'яткою вважаються: 1) усі екземпляри тиражу, які збереглися, у випадку визнання самого видання пам'яткою; 2) особливий екземпляр видання, яке саме по собі не є пам'яткою; 3) екземпляри друкованої продукції, які входять в історично складений комплекс – бібліотеки установ, бібліофіла, вченого – і вважаються пам'ятками лише у рамках зазначеного комплексу, адже таке зібрання містить особливості епохи й особистості збирача.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. з'являється новий естетський напрям сприймання рідкісності книги та її цінності з точки зору її художнього оформлення або поліграфічного виконання. На думку Г. Ковальчук, такий підхід постає перспективним шляхом дослідження книжкових примірників рідкісних видань різних історичних епох розвитку книжкової культури. Його застосування спрямовано на виявлення особливостей книги як твору мистецтва, пам'ятки книжкової культури певної історичної епохи. Тут проблеми книго-

знавства переплітаються з проблемами мистецтвознавства та пам'яткознавства, але метою книжкового пам'яткознавства та книгознавчої дисципліни «Історія книжкової культури» має стати визначення критеріїв цінності та рідкісності книжкового продукту саме з такої точки зору.

У радянських працях вживався основний термін *рідкісна книга*, під яким мали на увазі ціннісний критерій. Вчені намагалися «арифметично» визначити відмінні ознаки деяких категорій рідкісних книжок: *дуже рідкісна книга, надзвичайно рідкісна книга, найрідкісніша книга, умовно чи безумовно рідкісна книга* та ін., які трапляються дуже рідко [7, 15].

Колекція – книжкова пам'ятка, – вважає Л. Муха, – це – організоване зібрання одиничних книжкових пам'яток або книжок, які окремо можуть і не становити цінності, але в сукупності мають властивості історико-культурного об'єкта (наприклад, бібліотечні зібрання наукових, культурно-просвітницьких і громадських установ, монастирів, колекційні зібрання приватних осіб тощо) [9, 3]. Фонд книжкових пам'яток – спеціалізовані зібрання рукописних книг і стародруків, а також примірники видатних в історико-культурному відношенні видань більш пізніх періодів або цінні колекції, сформовані з метою оптимізації їхнього зберігання, дослідження та популяризації, які розглядаються як комплексний цінний історико-культурний об'єкт.

Серед видів книжкових пам'яток у стандарті «Книжкові пам'ятки» розглядаються одиничні пам'ятки та колекції – книжкові пам'ятки. До колекцій книжкових пам'яток віднесені тільки тематичні зібрання бібліотек, що є явно недостатнім; варто додати хронологічні, шрифтові, видові, видавничі та ін.

Формування понятійно-категоріального апарату у сфері «зберігання бібліотечних фондів» вимагає конкретизацію змісту та обсягу споріднених базових понять: *збереженість фонду, збереження фонду, зберігання фонду*. Як більш ємним слід користуватися поняттям *зберігання фонду* в розумінні застосування комплексу певних заходів, які забезпечують найраціональнішим способом розташувати фонд, довготривалу збереженість його вмісту з метою довгострокового використання. По-

няття *збереження фонду* використовується в тому випадку, коли йдеться про цілісність і задовільний фізичний стан тих носіїв інформації, що становлять бібліотечний фонд. Така смислова диференціація понять прискорить теоретичне та практичне розв'язання проблеми збереження бібліотечних фондів в Україні. Як синоніми пропонується використання таких однакових за смислом понять, як *збереження фонду* та *зберігання фонду* [3, 145].

Для з'ясування проблеми щодо збереження книжкових пам'яток, варто розглянути визначення понять *збереження*, *зберігання*, *збереженість* та різницю між ними. Міжнародна федерація бібліотечних асоціацій та установ (IFLA) в рамках центральної програми «Preservation and Conservation» (PAC), розробленої 1998 р., розглядає збереження фондів як основну умову виживання національної й світової культури та науки, що відповідає ухваленню на Генеральній конференції ЮНЕСКО 1986 р. «Директивам міжнародних дій зі збереження бібліотечних матеріалів» [6, 44].

Збереження фонду означає забезпечення цілості та нормального фізичного стану документів, які зберігаються у фонді. Воно вимагає активного утримання фонду і його охорони від псування та розкрадання. Збереженню фонду сприяють також якісні гігієна, консервування та реставрація документів. Н. Білоус вважає, що це комплекс заходів, який забезпечує раціональне розміщення, використання правильного обліку та постійного збереження у бібліотеці (архіві) предметів друку, зокрема: створення відповідних санітарно-гігієнічних, світлових умов, оптимальних фізико-хімічного та біологічного режимів збереження в приміщеннях, відповідне забезпечення останніх спеціальним устаткуванням і протипожежними засобами, а також консервація та реставрацію видань і т. ін. [1, 29].

За термінологічним словником з бібліотечної справи, збереженість передбачає фізичну наявність документа та цілісність усіх його складових, а для книжкових пам'яток – також наявність первинних характеристик зовнішнього вигляду. Причому збереженість за обсягом – поняття вужче, ніж зберігання. Це не технологічний процес, а певний стан бібліотечного фонду, який є наслідком дотримання умов зберігання [4, 34].

Н. Білоус виділяє такі категорії збереженості фондів:

I категорія збереженості – примірники, у яких наявні всі ознаки книжкової пам'ятки. Рідкісні та цінні видання, примірники з книжкових колекцій, книги з автографами, видання унікального поліграфічного оформлення тощо. Документ цієї категорії потребує особливого режиму використання – забезпечення безперервного візуального контролю за ним з боку бібліотечного персоналу, наявності особливих правил ведення документації видачі та ін.

II категорія збереженості – видання, наявні в бібліотеці, примірники яких мають певну цінність (наприклад, наявність ознак використання – автографів, екслібрисів тощо), або заміна примірника з якихось причин ускладнена, а в деяких випадках неможлива (малий наклад, давність виходу в світ, висока ціна тощо). Їхня втрата не може бути повноцінно заповнена іншим виданням. Насамперед, це стосується видань, які швидко руйнуються. До них, зокрема, належать архівні примірники бібліотек – депозитаріїв обов'язкового примірника; примірники, надруковані на кислотному папері, застарілі, але актуальні для користувачів і не мають повноцінної заміни; образотворчі та картографічні видання, мініатюрні книги; видання великого формату, небережне користування якими створює ризик їхнього руйнування. Користування виданнями цієї категорії потребує дотримання низки правил, що забезпечують підвищений контроль за їхнім використанням.

III категорія збереженості – видання масового характеру, потреба в яких має певний часовий період або відновлення яких (заміною примірника іншим виданням) є допустимим і можливим. Для видань не встановлюється ніяких додаткових регламентуючих умов використання, окрім прийнятих у бібліотеці [1, 29].

Збереження фондів – єдиний безупинний процес, що починається в кожній бібліотеці з моменту надходження матеріалів і триває протягом усього періоду їхнього збереження та використання. Дане поняття включає кілька аспектів: перший – власне бібліотечні види робіт – облік і систематична перевірка фондів, забезпечення збереження при комплектуванні фондів і обслуговуванні читачів, запобігання

розкраданням. Другий – консервація документів, тобто збереження у спосіб превентивної консервації, стабілізації, реставрації й виготовлення їхніх копій.

При цьому термін *збереження книжкових пам'яток* – збереження у максимально повному обсязі первинних характеристик та важливих в історико-культурному сенсі особливостей, які отримані в процесі побуту книжкового продукту. Книжкові пам'ятки слід зберігати за умов дотримання фізико-хімічного, температурно-вологісного, біологічного, санітарно-гігієнічного, екологічного режимів.

Зібрати документні ресурси – завдання важливе, але цим робота з ними не обмежується. Їх необхідно зберегти, тобто захистити від різного роду загроз. Тому важливим є розуміння захисту інформації. Н. Білоус тлумачить слово *захист* як сукупність заходів, які забезпечують захист прав власності тих, кому належить інформаційна продукція, в першу чергу – програми, бази та банки даних від несанкціонованого доступу, використання, руйнування або нанесення шкоди в будь-якій іншій формі [1, 29]. Слово *захист* давньослов'янського походження, дослівно воно означає *«поставити захист»*, тобто *боронити, убезпечити від будь-чого ворожого, небезпечного, від будь-якої загрози* [1, 28].

Важливим у зберіганні книжкових пам'яток є: консервація, стабілізація та реставрація. Проблеми, пов'язані зі зберіганням культурних цінностей, ще на початку XX ст. об'єднали загальною назвою *консервація* (від лат. *conservatio* – *зберігання*) – *охорона матеріальної основи об'єктів від природних процесів старіння й руйнування в умовах тривалого зберігання*. В іноземній літературі, окрім терміна *conservatio*, використовують поняття *preservation* (*запобігання, відтворення, охорона*) – *запобігання ушкодженню через відповідний контроль навколишнього середовища чи за допомогою спеціальної обробки* [1, 29]. Консервація книжкових пам'яток забезпечує створення та підтримання нормативного режиму збереження відповідно до чинних регламентуючих документів. Консервація повинна проводитися із застосуванням екологічно чистих технологій, довговічних речовин і матері-

алів, методами, рекомендованими існуючими сучасними нормативами.

Стабілізація – захист книжкових пам'яток від механічного, фізико-хімічного й біологічного впливів навколишнього середовища шляхом їхньої обробки, що уповільнює процеси старіння і запобігає пошкодженням.

Реставрація книжкових пам'яток здійснюється при обов'язковому погодженні зі спеціалістами в галузі історії книги [2]. Стабілізацію та реставрацію книжкових пам'яток виконують лише висококваліфіковані спеціалісти, що мають відповідний дозвіл. У «Положенні про книжкові пам'ятки» під реставрацією слід розуміти відновлення форми і зовнішнього вигляду документів, що виконується шляхом очистки, доповнення, зміцнення документів з обов'язковим збереженням ознак їхньої оригінальності. Найбільш цінні об'єкти копіюються з використанням нешкідливих методів.

Вимоги до збереження та використання книжкових пам'яток, зазначені в міжнародних документах, у т. ч. Програмі ЮНЕСКО «Пам'ять світу», рекомендаціях ІФЛА, Законах України («Про бібліотеки та бібліотечну справу», «Про музеї та музейну справу», «Про Національний архівний фонд і архівні установи», «Про Національну програму інформатизації», «Про охорону культурної спадщини» та ін.) потребують більш детального з'ясування стану законодавчої бази в Україні щодо книжкових пам'яток, проблем, які тут існують, і визначення питань, які можна вирішити найближчим часом.

У Законі України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.) саме поняття терміна *культурна спадщина* як сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини – дещо узагальнене.

Якщо керуватися положенням Програми ЮНЕСКО «Пам'ять світу», до світового реєстру пам'яток потрібно заносити унікальні книжки, що збережені в 1-2 примірниках, ті, що вплинули на розвиток людства. Державний реєстр національного культурного надбання, в т. ч. його розділ «Книжкові пам'ятки України» – це національний рівень, умовно – «Пам'ять України». Після його укладання, зведення всієї інформації про цінні та рідкісні книжки, що зберігаються

в нашій державі, можна буде вибрати унікальні, найцінніші, і саме їхній список подати до реєстру «Пам'ять світу».

Одним із важливих термінів у системі зберігання книжкових пам'яток є людський фактор – термін, що описує можливість прийняття людиною помилкових або алогічних рішень у конкретних ситуаціях. Вираз *людський фактор* часто використовується як пояснення причин катастроф і аварій, які спричиняють різні збитки або людські жертви.

Людський фактор має відношення до головної складової зазначеної взаємодії, яка визначається людською діяльністю. Правильна комбінація здатність людини й можливість машини суттєво підвищує ефективність системи «людина – машина» й обумовлює оптимальне користування людиною технічними засобами відповідно до їхнього призначення. Врахування людського фактора є невід'ємною складовою проектування, конструювання й експлуатації машинних і технічних систем, обов'язковою умовою зростання продуктивності праці та якості продукції.

Проектування будь-якого виду діяльності пов'язане з дослідженням основ духовної діяльності людини (її досвіду, знань, навичок, пам'яті, мислення, сприйняття і т. д.) та їхнім узгодженням з матеріальними засобами (інструментами, алгоритмами, документами, органами ручного керування і т. д.) відповідно до основної мети функціонування створеної системи «людина – машина». На основі розроблених проектувань формуються вимоги до машинно-технічних засобів здійснення людиною цього виду діяльності.

Однією з перших спроб розкриття сутності поняття *людський фактор* була спроба 1930 р. вченого Н. Добротворського, хоча формулювання самого терміна відбулося пізніше як результат перекладу й скорочення англійського словосполучення *human factors engineering* (буквально – *техніка людських факторів*), яке використовувалося у США для виділення галузі певних знань, пов'язаних із процесом проектування системи «людина – машина». Мета організації цієї галузі була спрямована на забезпечення надійності, ефективності й безпеки людини (або групи людей) у роботі з технікою.

Розрізняють терміни *людський фактор* і *особистий фактор*. На відміну від людських факторів, поняття *особистий фактор* (вивчення помилкових дій людини, які тягнуть за собою аварії на виробництві й транспорті) містить індивідуальні характеристики людини без аналізу характеристик технічних засобів, якими вона взаємодіє. Остання категорія є загальною, властивою всім способам виробництва; адже вона відображає положення людини як елемента, що протистоїть речовому фактору виробництва.

Категорією *особистий фактор виробництва* людина характеризується як головна та вирішальна складова продуктивних сил. Водночас вона представляє собою суб'єкт економічних виробничих відносин і носія системи інтересів. З огляду на це, категорія *людський фактор* є значно ширшою, ніж категорія *особистий фактор*. Вона характеризується діяльністю людей, активним функціонуванням їхньої системи не тільки виробничих відносин, але і суспільних. Людський фактор являє собою органічну єдність свідомості та діяльності людини як рушійної сили та вищої мети суспільного прогресу.

На підставі термінологічного аналізу предметної сфери процесу зберігання книжкових пам'яток, було зроблено визначення зберігання книжкових пам'яток у бібліотеках.

Отже, зберігання книжкових пам'яток у бібліотеках – це сукупність послідовних, взаємопов'язаних та безперервних процесів, комплекс певних заходів, які гальмують процеси руйнування матеріальної основи книжкових пам'яток та забезпечують довготривале збереження їх із метою подальшого використання. Як системний феномен зберігання книжкових пам'яток ґрунтується на забезпеченні цілісності й підтриманні нормального фізичного стану книжкових пам'яток шляхом їхньої консервації, стабілізації та реставрації із врахуванням людського фактора.

Зберігання книжкових пам'яток є базисом подальшого економічного, інтелектуального та духовного прогресу суспільства, адже від успішного вирішення цього питання залежатиме збереження історичної пам'яті нації й усього людства.

Використана література

1. Білоус Н. Деякі питання теорії та практики збереження документних ресурсів (на прикладі Книжкової палати України) / Н. Білоус // Вісн. Кн. палати. – 2010. – № 1. – С. 28-32.
2. Використання у бібліотеках сучасних технологій копіювання документів : метод. поради / Харк. держ. наук. б-ка ім. В.Г. Короленка ; уклад.: М.М. Задорожнюк, О.Б. Стогній. – Харків : ХДНБ, 2004. – 26 с.
3. Горбик В. Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні / В. Горбик // Укр. іст. журнал. – 2003. – № 3. – С. 143-150.
4. Ковальчук Г.І. Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах / Г.І. Ковальчук ; наук. ред. Л.А. Дубровіна ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т укр. кн. – К., 2004. – 642 с.
5. Ковальчук Г.І. Проблеми створення Державного реєстру книжкових пам'яток України / Г.І. Ковальчук // Бібл. вісн. – 2002. – № 6. – С. 39-43.
6. Ковальчук Г. Програми ЮНЕСКО «Пам'ять світу»: діяльність бібліотек, архівів, музеїв зі збереження документального надбання / Г. Ковальчук, Л. Муха // Бібл. вісн. – 2007. – № 2. – С. 42-47.
7. Макарова М.В. Стародруки Києво-Печерської лаври у церковних, монастирських і приватних бібліотек України: аналіз джерел дослідження / М.В. Макарова // Питання культурології : зб. наук. пр. – К., 2007. – Вип. 23. – С. 52-56.
8. Методика і критерії виявлення і включення унікальних документальних пам'яток національного архівного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання : за станом на 19 листоп. 1998 р. / Головархів ; НАН України // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 51. – С. 80.
9. Муха Л. Бібліотечні книжкові колекції та зібрання: паспортизація фондів (для Державного реєстру національного культурного надбання України) / Л. Муха // Бібл. вісн. – 1997. – № 3. – С. 3-7.
10. Сучасний тлумачний словник української мови. 65 000 слів / за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. В.В. Дубінського. – Харків : Школа, 2006. – 1008 с.

References

1. Bilous, A.N. (2010). Some questions of the theory and practice of document resources' conservation (as an example, the Book Chamber of Ukraine). *Visnyk Knyzhkovoyi palaty*, 1, 28–32 [in Ukrainian].
2. Zadorozhnyuk, M.M. & Stogniy, O.B. (Comp.). Librarian use of modern technologies in document's copying. (2004). Kharkiv : HDNB [in Ukrainian].
3. Gorbyk, V. (2003). Problems of research and preservation of historical and cultural monuments in Ukraine. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 143–150 [in Ukrainian].
4. Kovalchuk, G.I. (2004). Book monuments (rare and valuable books) in the library funds. L.A. Dubrovina (Ed.). Kyiv [in Ukrainian].
5. Kovalchuk, G. I. (2002). Problems of creating of State Register of book monuments of Ukraine. *Bibliotechnyi visnyk*, 6, 39–43 [in Ukrainian].
6. Kovalchuk, G. & Muha, L. (2007). UNESCO «Memory of the World»: activities of libraries, archives and museums on preserving the documentary heritage. *Bibliotechnyi visnyk*, 2, 42–47 [in Ukrainian].
7. Makarova, M.V. (2007). Old printed books of Kiev-Pechersk Lavra in church, monastery and private libraries of Ukraine: analysis of research sources. *Pytannia kulturolohii*, 23, 52–56 [in Ukrainian].
8. Methods and criteria for identifying and incorporating of unique documentary monuments of national archival fund of Ukraine into the State Register of Cultural Heritage (1998 November 19). *Ofitsiynyi visnyk Ukrainy*, 51, 80 [in Ukrainian].
9. Muha, L. (1997). Librarian book collections and gatherings: certification of funds (the State Register of National Cultural Heritage of Ukraine). *Bibliotechnyi visnyk*, 3, 3–7 [in Ukrainian].
10. Dubinskyi, V. (Eds.). (2006). Modern Dictionary of Ukrainian language : 65 000 words. Kharkiv: Shkola [in Ukrainian].